

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI 10.32755/sjlaw.2021.01.007

Ребало М. М.,

кандидат наук з державного управління, доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права, Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0002-7814-9476;

Олійник В. С.,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права, Академія Державної пенітенціарної служби, м. Чернігів, Україна
ORCID: 0000-0001-5546-9613

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВОПОЛОЖНИХ СВОБОД ЯК ДЖЕРЕЛО КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

У статті досліджено положення, які пов'язані із впливом Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, практики Європейського суду з прав людини на сучасне конституційне право України. Зазначено, що правові європейські доктринальні положення та європейська правозастосовна практика з прав і свобод людини прийняті в українську конституційну правову систему як основоположні. На тлі норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Конституції й конституційних законів України проаналізовано підстави обмеження прав і свобод людини. Як основний висновок зазначено, що положення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, а також рішення Європейського суду з прав людини справляють помітний вплив на формування конституційного права України.

Ключові слова: конституційне право; джерела права; Рада Європи; Конституція України; Конституційний Суд України; Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод; Європейський суд з прав людини.

Постановка проблеми. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Конвенція) встановлює для держав-членів Ради Європи приписи, які зобов'язують останніх

поважати й захищати права та свободи людини. Україна входить до складу Ради Європи й тому положення Конвенції є для нашої держави обов'язковими до виконання. Власне Україна протягом трьох останніх десятиліть поступово впроваджує вимоги Конвенції в різне галузеве законодавство, в тому числі й конституційне. Останнє, саме й спонукало авторів цієї статті до осмислення ролі цього європейського акта в розширенні джерельної бази українського конституційного права. Цей процес доцільно розглянути в контексті таких питань: по-перше, визначити рівень схожості положень Конвенції з нормами Конституції України стосовно прав і свобод особи й громадянина; по-друге, встановити ступінь впливу Конвенції та практики Європейського суду з прав людини на формування й діяльність Конституційного Суду України та інших українських судів; по-третє, проаналізувати підстави обмеження правового статусу особи, які передбачені Конвенцією та конституційним законодавством України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конвенція, як показує європейська правова практика, виступає в ролі носія загальноєвропейського стандарту правового статусу людини й громадянина, й саме вона заклала основу європейської системи захисту прав та основоположних свобод особистості, яка активно впроваджується в правову систему України. Внаслідок цього Конвенція значний проміжок часу виступає об'єктом уваги з боку представників української юридичної науки. Причому досліджуються різні сторони цього документа. Так М. Гультай та С. Болдирев проаналізували положення Конвенції та практику Європейського суду з прав людини (далі – Суд) в аспекті їх впливу на рішення Конституційного Суду України. Богданевич Т. розробляла шляхи подолання правових колізій між національним і європейським законодавством у контексті тлумачення змісту конституційних норм. Карвацька С. та Синицин П. опрацьовували проблеми інтерпретації стандартів Конвенції у правову систему України. Шевчук С. обробляв практику застосування та принципи тлумачення Конвенції через призму сучасного українського праворозуміння та характеризував її як конституційно визнаний на національному рівні інструмент єв-

ропейського правопорядку. Результати проведених досліджень вказаних вище науковців, підтверджують підвищений інтерес представників сучасної наукової правової думки до правозастосування положень Конвенції в українському законодавстві, в тому числі й конституційному, що безсумнівно сприяє розширенню джерельної бази останнього.

Мета статті полягає в тому, щоб з позиції конституційно-правового аналізу визначити ступінь впливу Європейської конвенції з прав людини і основоположних свобод на становлення й розвиток сучасного конституційного права України.

Виклад основного матеріалу. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка відкрита для підписання з 04 листопада 1950 року, встановила європейські стандарти забезпечення прав людини. Особисті й політичні права та свободи, гарантовані Конвенцією, відіграють важливу роль у системі прав і свобод людини й громадянина не тільки на регіональному, але й національному рівнях, що неодноразово підтверджувалося на різних політичних, наукових та інших форумах Ради Європи. Конвенція складається з таких елементів: розділ I «Права і свободи», який включає: право на життя (ст. 2), заборона тортур (ст. 3), заборона рабства і примусової праці (ст. 4), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5), право на справедливий судовий розгляд (ст. 6), покарання виключно на підставі закону (ст. 7), право на повагу до приватного й сімейного життя (ст. 8), свобода думки, совісті й релігії (ст. 9), свобода зібрань та об'єднань (ст. 11), право на вступ до шлюбу (ст. 12), право на ефективний засіб правового захисту (ст. 13), заборона дискримінації (ст. 14), відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації (ст. 15), обмеження на політичну діяльність іноземців (ст. 16), заборона зловживання правами (ст. 17), межі використання обмежень щодо прав (ст. 18); розділ II «Європейський суд з прав людини»; розділ III «Різні положення» [1]. Конвенцію доповнюють декілька протоколів, які були прийняті Радою Європи. Так протокол № 1 передбачає статті, присвячені захисту власності, права на освіту, свободу виборів. Протоколи № 4, 7, 11 містять у собі норми, пов'язані з забороною позбавлення волі за борги та свободи пересування, забороною висилання

громадянина, заборонаю колективного висилання іноземців, правом на оскарження вироків у кримінальних справах у другій інстанції, компенсацією в разі незаконного засудження, правом не бути судимим або покараним двічі, рівноправністю подружжя й інше. Отже, Конвенція та Протоколи до неї встановлюють комплекс універсальних та різнопланових прав і свобод особи та визначає норми, що стосуються діяльності Європейського суду з прав людини (далі – Суд), який не тільки застосовує, але й тлумачить положення згаданого європейського акта та інше.

Закон України від 17 липня 1997 року № 475/97-ВР «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» встановив, що «Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод» 1950 року, підписану від імені України 09 листопада 1995 року, Перший протокол, протоколи № 4 і № 7 до Конвенції, підписані від імені України 19 грудня 1996 року, та протоколи № 2 і № 11 до Конвенції, підписані від імені України 09 листопада 1995 року, слід затвердити з певними заявами та застереженнями» [2]. Останні торкнулися статей 25, 46 Конвенції щодо визнання юрисдикції Суду з усіх питань, які тлумачаться й застосовуються відповідно Конвенції. Що ж стосується зауважень, передбачених п. 1. ст. 5, п. 3. ст. 6, то термін їхньої дії у часі залежав від прийняття нового кримінально-процесуального кодексу України, тобто мали тимчасовий зміст. У ст. 9 Конституції України закріплено положення про те, що міжнародні договори, які ратифіковані Верховною Радою, є частиною національного законодавства України. Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок, оскільки Конвенція, як міжнародний договір, є складовою українського законодавства, то виходячи з цього вона виступає джерелом сучасного конституційного права України, яке офіційно визнано на державному рівні.

Серцевину правового статусу людини й громадянина України становлять права, свободи й обов'язки, закріплені в Конституції України, які багато в чому збігаються зі статтями розділу I Конвенції, що підтверджує не тільки змістовну спільність між ними, але й затверджує ключовий принцип конституційного пра-

ва – це основні права і свободи людини є невідчужуваними й належать кожному від народження й не можуть бути скасовані. Отже, Конституція України (розділ II) містить у собі норми, які є тотожними з положеннями Конвенції (розділ I), що вказує на тісний зв'язок між цими двома нормативними актами, особливо у частині, яка стосується прав, свобод особи й громадянина.

З метою моніторингу процесу реалізації зобов'язань країнами-членами Ради Європи, що стосуються виконання Конвенції, було створено певний контрольний механізм. Структурною складовою цього механізму є Європейський суд з прав людини. Відповідно до розділу II Конвенції рішення Суду мають абсолютну юридичну силу на території держав-членів Ради Європи та є обов'язковими для виконання всіма органами державної влади цих країн. Ратифікувавши Конвенцію, Україна тим самим визнала неминучість юрисдикції Суду на своїй території. У контексті подальшої розробки положень Конвенції як джерела конституційного права буде доречним оцінити рівень впливу Європейського суду з прав людини на формування та діяльність українських судів й особливо Конституційного Суду України (далі – КСУ). Так, у Конвенції затверджено такі принципи, як: верховенство права, незалежність, колегіальність, гласність, повнота й всебічність розгляду справ, обґрунтованість та обов'язковість ухвалених рішень та ін. Аналогічні принципи закладені в Законі України «Про Конституційний Суд України» [3]. Враховуючи різницю в роках прийняття цих нормативних актів (Конвенція – 1959 р., а Закон – 2017 р.), слід зауважити, що на формування принципової бази КСУ, конвенційні принципи справили певний вплив. Надалі вважаємо за доцільне простежити правовий взаємозв'язок положень Конвенції з рішеннями КСУ, який слід розглянути через судову практику останнього. Так 08 вересня 2016 року КСУ розглядав справу, підставою якої було твердження суб'єкта права щодо неконституційності положень ч. 5 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Заявник, посилаючись на те, що викладені у згаданій вище статті положення суперечать приписам, які закріплені у статтях 35, 39 Конституції України. Посилаючись на Конституцію України та Керівні принципи зі свободи мирних

зібрань, які викладені у Конвенції (ст. 9), КСУ визнав положення ч. 5 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР» від 28 липня 1988 року № 9306-XI неконституційними [4]. Безсумнівно, на прийняття цього рішення основну роль справили норми Конституції та інших законів України, але вимоги Конвенції (ст. 9) у ньому теж присутні. Головною ідеєю наведеного рішення стало виключення з деяких українських нормативно-правових актів норм, які обмежували свободу совісті, релігії та публічних зібрань з цього приводу. Наведений приклад не є одиничним у діяльності КСУ. Отже, судова практика КСУ, яка стосується прав і свобод людини, базується на вимогах як українського законодавства, так і Конвенції, що безумовно розширює джерельну базу конституційного права України, змінюючи її або наповнюючи новими положеннями.

Вважаємо доречним проаналізувати й стан впливу Конвенції на формування інших судів України. Так під час визначення критеріїв добору суддів у Конвенції зазначено, що останні повинні мати високі моральні якості та кваліфікацію, необхідну для призначення на високу судову посаду, або бути юристами з визнаним авторитетом; протягом всього терміну перебування на посаді судді не можуть займатися ніякою діяльністю, несумісною з їх незалежністю, неупередженістю або вимогами виконання посадових обов'язків; судді користуються привілеями та імунітетом [1]. У Законі України «Про судоустрій і статус суддів» вказано, що на посаду судді може бути призначений громадянин України, який є компетентним, добросесним та володіє державною мовою. Перебування на посаді судді несумісне з обійманням посади в будь-якому іншому органі державної влади, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом. У ст. 49. цього закону зазначено, що без згоди Вищої ради правосуддя суддю не можна затримувати або утримувати під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку суду, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину [5]. З вищевикладеного

видно, що загальні підвалини Конвенції знайшли своє відбиття й у законодавстві України, що стосується статусу суддів.

Доцільно зауважити, що завдання із впровадження в українську судову систему положень Конвенції стало прерогативою не тільки Верховної Ради України та КСУ, але як показує практика, в цьому процесі активну позицію посідають вищі спеціалізовані суди. Зокрема, в постанові Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 19 грудня 2014 року № 13 «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» зазначається, що «міжнародні договори України, які набрали чинності, не лише сприяють розвитку міждержавного співробітництва у різних сферах суспільного життя та належному забезпеченню національних інтересів, здійсненню цілей, завдань і принципів зовнішньої політики України, але й можуть завдяки своєму пріоритету над нормами відповідних законодавчих актів України змінювати регулювання правових відносин, установлених законодавством України» [6]. І хоча ця постанова стосується міжнародних договорів у цілому, але вона безпосередньо торкається й Конвенції. Останнє дозволяє визнати факт того, що судова влада України, на рівні Вищого спеціалізованого суду України з цивільних та кримінальних справ, визнає Конвенцію як свою джерельну базу.

Одним із напрямів Європейської системи захисту прав людини є встановлення справедливого співвідношення між національною безпекою конкретної країни та правами її громадян. Механізм реалізації національної безпеки, як показує європейська практика, може включати обмеження прав людини. Звісно, що таке положення виникло не випадково, оскільки Конвенція (ст. 15) передбачає загальне обмеження прав людини, яке може статися в разі виникнення надзвичайної ситуації, при цьому допускається, що баланс між інтересами безпеки і обмеженням права може бути предметом судового розгляду [1].

Сучасна міжнародна політична й військова ситуація, яка розгортається навколо України, на жаль, загострює питання її національної безпеки. У зв'язку з цим буде доцільним розглянути співвідношення вимог Конвенції з деякими конституційними

законами України, які стосуються національної безпеки, правових режимів воєнного та надзвичайного станів.

У ст. 17 Конституції України визначено, що «Забезпечення державної безпеки ... покладаються на відповідні військові формування ... організація і порядок діяльності яких визначаються законом». Нормативне визначення поняття «національна безпека» міститься в Законі України «Про національну безпеку», згідно з яким вона розуміється як «захист державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [7]. Отже, цей закон створює нормативні умови щодо обмеження правового статусу українських громадян. Упродовж цього конституційним законодавством України передбачаються згадані обмеження. Так, у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» його визначено як «... особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає... тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [8]. Закон України «Про введення режиму надзвичайного стану» визначає надзвичайний стан, як особливий тимчасовий правовий режим. Його метою поряд з іншими завданнями є відновлення конституційних прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для нормального функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших інститутів громадянського суспільства [9]. Отже, положення згаданих вище законів передбачають не тільки захист та відновлення, але й обмеження конституційних прав і свобод громадян та прав та законних інтересів юридичних осіб, що не суперечить вимогам ст. 64 Конституції України, де зазначено «... в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод людини».

Оскільки окреслені закони встановлюють тимчасові обмеження прав та свобод особи (громадянина), тому, на думку ав-

торів, є потреба в обґрунтуванні політико-правових причин їх включення до українського конституційного законодавства. По-перше, згадані обмеження вводяться виключно на підставі й умовах виникнення зовнішніх та внутрішніх загроз, тобто можуть загрожувати суверенітету, незалежності та територіальній цілісності, останні безсумнівно за своїм значенням завжди стоять вище, ніж деякі права та свободи особистості. Підтвердженням цьому є статті 1, 2 Конституції України, де написано, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Суверенітет України поширюється на всю її територію». По-друге, в основі таких обмежень лежать особливості нашої національної ментальності, для якої традиційно характерний примат колективних цінностей над особистими. На раціональність такого підходу вказують такі фактори: людина в Україні і є початковим елементом суспільства й держави, тому її безпека завжди виступає нерозривною складовою частиною державної і громадської безпеки; особистість (громадянин) України завжди зацікавлені в забезпеченні державної безпеки в цілому, оскільки тільки в цьому випадку буде гарантована її власна безпека. Отже, вимоги Конвенції та чинний конституційно-правовий статус особи підтверджують схожість як українського, так і європейського підходів щодо обмеження прав і свобод людини, які можуть бути реалізованими винятково в разі виникнення війни або надзвичайної ситуації різного походження; враховуючи відмінність у термінах прийняття згаданих законів (останні приймалися у 2000-х роках) та Конвенції, слід зауважити, що обмеження прав і свобод людини, які містяться в українському конституційному законодавстві, сформувалися під певним впливом цього акта Ради Європи.

Висновки. По-перше, Конвенція є важливим чинником впровадження в конституційне законодавство України європейських правових стандартів щодо правового статусу особи; по-друге, вимоги Конвенції справили вплив на формування КСУ та його судову практику в напрямі захисту конституційних прав і свобод людини, крім того, конвенційні положення відобразились у законодавчому визначенні статусу українських суддів; по-третє, Конвенція є одним з правових джерел, яка детерміну-

вала введення в конституційне законодавство підстав з обмеження прав та свобод особистості (на тлі виникнення внутрішніх та зовнішніх загроз); по-четверте, чинні положення Конвенції та Протоколів до неї є прямим наслідком якісного розвитку європейського права, що безумовно розширить та поглибить процеси наукової розробки актів Ради Європи з прав людини як джерел конституційного права України.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ Ради Європи від 04.11.1950 р. *Офіційний вісник України*. 1998. № 13. Ст. 270.

2. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.

3. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13.07.2017 р. № 2136-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

4. У справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій): рішення Конституційного Суду України від 08.09.2016 р. № 6-рп/2016. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 6. Ст. 140.

5. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. №1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

6. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя: постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 19.12.2014 р. № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14#Text> (дата звернення: 24.03.2021).

7. Про національну безпеку: Закон України від 26.06.2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.

8. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.

9. Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 23. Ст. 176.

Rebkalo M., Oliinyk V.**CONVENTION FOR THE PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FUNDAMENTAL FREEDOMS AS A SOURCE OF THE CONSTITUTIONAL LAW OF UKRAINE**

In the recent period of Ukrainian history, scholars pay attention to the discussion of the relationship between Ukrainian constitutional law and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the place of rulings and decisions of the European Court of Human Rights in the legal system of Ukraine. The analysis of the provisions of the European Convention on Human Rights and current Ukrainian legislation is made in the article. It is made in order to determine the impact of this act of the Council of Europe on the constitutional law of Ukraine. It is noted that the Convention plays an important role in the process of protection of human rights and freedoms in Ukraine and has an impact on the implementation of the rule of law, which relate to individual's constitutional status. It is noted that the European Convention significantly increases the level of the effectiveness of constitutional human rights legislation. The role of the European Convention for the Protection of Human Rights and the European Court of Human Rights in the formation and activity of the Constitutional Court of Ukraine has been determined. The thesis that within the ratio of the Convention and Ukrainian law, the supremacy of the latter within the national legal system does not eliminate the need to comply with international obligations is substantiated in the article.

The grounds for restricting human and civil rights and freedoms in accordance with the requirements of the European Convention for the Protection of Human Rights and the constitutional legislation of Ukraine are considered in the article. In order to ensure national security, the restriction of human and civil rights and freedoms in a state of martial law and emergency is analyzed. By introducing martial law and a state of emergency, it is possible to concentrate temporarily all the levers of control over the individual's status by coercive means within the framework of official power.

The conclusion that the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the case law of the European Court of Human Rights have had a significant impact on the formation and development of human and civil rights and freedoms as basic, value priorities of the constitutional law of Ukraine is substantiated in the article.

Key words: constitutional law, sources of law, Council of Europe, Constitution of Ukraine, Constitutional Court of Ukraine, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights.

References

1. Council of Europe (1950), *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*: Convention, Official Gazette of Ukraine, Kyiv.

2. Ukraine (1997), *On Ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms dated 1950, First Protocol and Protocols № 2, 4, 7 and 11 to the Convention*: Law, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv.

3. Ukraine (2017), *On the Constitutional Court of Ukraine*: Law, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv.

4. Ukraine (2016), *In the case of the constitutional petition of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights on the constitutionality of the provisions of part five of Article 21 of the Law of Ukraine "On Freedom of Conscience and Religious Organizations" (case of early notification of public worship, religious rites, ceremonies and processions)*: decision of the Constitutional Court of Ukraine, Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine, Kyiv.

5. Ukraine (2016), *On the Judiciary and the Status of Judges*: Law, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv.

6. Ukraine (2014), *On application by courts international treaties of Ukraine in the administration of justice*: resolution of the plenum of the Supreme Specialized Court of Ukraine for Civil and Criminal Cases, Kyiv, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14#Text> (accessed 24 March, 2021).

7. Ukraine (2018), *On National Security*: Law, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv.

8. Ukraine (2015), *On the legal regime of martial law*: Law, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv.

9. Ukraine (2000), *On the legal regime of the state of emergency*: Law, Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv.